

Prof. dr. Ajdin HUSEINSPAHIĆ
E-mail: ajdin.huseinspahic@unze.ba
Doc. dr. Sedad DEDIĆ
E-mail: sedad.dedic@unze.ba
Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:32(497.5:497.6)"1878/1941" (091)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.159>

**HRVATSKA IREIDENTISTIČKO-HEGEMONISTIČKA
POLITIKA PREMA BOSNI I HERCEGOVINI I
BOŠNJACIMA OD 1878. DO 1941. GODINE**

Apstrakt: *Bosna je još od prvog spomena, za razliku od svojih susjeda, država sa specifičnim razvojem državnih institucija i pravnih instituta. Njenu državnosti karakteriše jedinstvena politogeneza obilježena državno-pravnim i teritorijalno-političkim kontinuitetom i specifičnim geopolitičkim izazovima, što možemo pratiti još od ranog evropskog i južnoslavenskog srednjovjekovlja. Tu njenu posebnost su mnogo puta kroz historiju pokušali narušiti i zloupotrijebiti prvenstveno vanjski faktori (istočni i zapadni susjedi) izraženi kroz razne forme ireidentizma, hegemonizma, centralizma, federalizma, fašizma itd.*

U radu smo analizirali pitanje velikohrvatske hegemonije te predstavili njegove stvarne intencije često zaodjenute u vješto korištene diplomatske forme i fraze o tzv. pravu na hrvatske zemlje, materi zemlji, stalno isticanoj ugroženosti „najmalobrojnijeg” konstitutivnog naroda u Bosni i Hercegovini i sl. Prilikom opservacije navedenog pitanja fokusiraćemo se na period austrougarske okupacije, te ćemo preko sagledavanja ključnih pitanja prvog jugoslavenska perioda završiti sa konstruisanjem slike o miješanju hrvatske politike u unutrašnja pitanja Bosne i Hercegovine.

Naglašavamo da analiziranjem velikohrvatske politike i svih oblika njenog provođenja na tlu Bosne i Hercegovine ni u kojem slučaju ne govorimo o bosanskim Hrvatima kao narodu, niti o Hrvatima kao narodu u Hrvatskoj nego samo i isključivo o ideologijama, političkim projektima i programima koji su kroz vijekove realizovani, a i dalje se planiraju i realizuju na štetu Bosne i Hercegovine i svih njenih građana, prije svega bosanskih Hrvata koje takva politika odrođava od njihove domovine Bosne i Hercegovine i od njihovog korijena u toj državi, na koji susjedna država Hrvatska nikad nije imala niti ima bilo kakvo pravo.

Ključne riječi: *Ustavnopравни položaj naroda, pravno-politički izazovi, Bosna, Bošnjaci, velikohrvatska politika, iredentizam, hegemonizam, fašizam.*

CROATIAN IREDENTIST-HEGEMONIST POLICY ACCORDING TO BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE BOSNIACS FROM 1878 TO 1941

Abstract: *Since the first mention, Bosnia, unlike its neighbors, has been a country with a specific development of state institutions and legal institutes. Its statehood is characterized by a unique politogenesis marked by state-legal and territorial-political continuity and specific geopolitical challenges, which can be traced back to the early European and South Slavic Middle Ages. Its uniqueness has been tried many times throughout history primarily by external factors (eastern and western neighbors) expressed through various forms of irredentism, hegemonism, centralism, federalism, fascism, etc. Although there is a wide range of external factors that, either independently or in cooperation with internal political factors, tried to destabilize Bosnia (since 1878, Bosnia and Herzegovina), in the paper we focused on the Great Croatian political course, whose goals are Bosnia and Herzegovina and known to the "good Bosniacs" since the time of bans and kings, that all their cruelty would come to a special expression after the Austro-Hungarian occupation, that is, during the resolution of the Yugoslav issue. In this regard, we tried to open up and analyze the issue of Greater Croatia's hegemony and present its real intentions, often dressed in skillfully used diplomatic forms and phrases about the so-called the right to Croatian lands, the motherland, the constantly stressed threat of the "smallest" constituent people in Bosnia and Herzegovina, etc.*

In the paper, we analyzed the issue of Greater Croatia's hegemony and presented its real intentions, often disguised in skillfully used diplomatic forms and phrases about the so-called the right to Croatian lands, the motherland, etc. When observing the above-mentioned question, we will focus on the period of Austro-Hungarian occupation, and by looking at the key issues of the first Yugoslav period, we will finish constructing a picture of the interference of Croatian politics in the internal affairs of Bosnia and Herzegovina.

We emphasize that by analyzing the Greater Croatian policy and all forms of its implementation on the soil of Bosnia and Herzegovina, we are in no way talking about the Bosnian Croats as a people, nor about the Croats as a people in Croatia, but only and exclusively about the ideologies, political projects and programs that have been implemented throughout the centuries, and they are still being planned and implemented to the detriment of Bosnia and Herzegovina and all its citizens, above all the Bosnian Croats, who are alienated by such a policy from their homeland Bosnia and Herzegovina and from their roots in that country, to which the neighboring country Croatia never had nor has any what a right.

Key words: *Constitutional and legal status of the people, Legal and political challenges, Bosnia, Bosniaks, Greater Croatian policy, Irredentism, Hegemonism, Fascism.*

Uvod

Aktueliziranje odnosa „hrvatske politike” prema Bosni i Hercegovini i njenog provođenja na tlu Bosne i Hercegovine od 1878. do 1941. godine ima za cilj osvjetljavanje hegemonističkih politika iz susjedne Hrvatske koje vijekovima na Bosnu i Hercegovinu gledaju kao na produžetak vlastite teritorije, a na njene stanovnike kao na vlastiti etnos, preko kojeg su politički subjekti u Hrvatskoj uspostavljali i održavali paternalistički odnos prema Bosni i Hercegovini, Bošnjanima i svim drugim građanima Bosne i Hercegovine. Suština hegemonizma (grč. *ήγεμονία*: predvođenje, zapovjedništvo) se ogleda u civilnoj, vojnoj i političkoj prevlasti, nadmoći, dominaciji i naravno krađi resursa, *in concreto* krađi resursa Bosne i Hercegovine u korist Republike Hrvatske. U savremenoj politici hegemonija je izraz za prevlast neke države ili nacije na političkom, ekonomskom ili kulturnom polju nad drugom državom ili nacijom s konačnim ciljem asimilacije, akulturacije i državne dezintegracije. Iako savremena politička misao pojave ideološke dominacije, rasizma i šovinizma se smatra posljedicama izrazite neravnopravnosti koju održava hegemonistički odnos,¹ neoboriva je hipoteza o šovinističkim, nacističkim i fašističkim posljedicama susjednih hegemonizama (srpskog i hrvatskog) koji su na Bosnu i Hercegovinu gledali i još uvijek gledaju kao na vlastiti teritoriji na kojem vijekovima žive njihovi narodi, što je notorna neistina i fikcija koja ima za cilj samo i isključivo neutralizaciju Bošnjaka i podjelu Bosne i Hercegovine, što je samo tokom XX vijeka pokušano dva puta kroz političke sporazume na relaciji Cvetković-Maček i Tuđman-Milošević.

S tim u vezi, valja imati u vidu da je pitanje Bošnjana katolika, o kojima pišu fra Ante Knežević, fra Ivan Franjo Jukić i dr, a danas „prenominovanih” bosanskih Hrvata, odvojeno od pitanja te hegemonističke i fašističke politike iz Hrvatske u onoj mjeri u kojoj su se isti ti bosanski Hrvati distancirali od velikohrvatskih politika koje su svoje projekte provodile i provode preko služanjskih političkih subjekata i njihovih kvazitvorevina na tlu Bosne i Hercegovine, čiji nalogodavci i pokrovitelji su dolazili direktno iz Hrvatske, djelujući isključivo na štetu same Bosne i Hercegovine i svih njenih građana, a što je posebno intenzivirano nakon austrougarske okupacije.

Bosna, kao država koja se još od ranog srednjovjekovlja nalazi na prostoru zapadnog Balkana, bila je, jeste i biti će trajni hegemonističko-politički cilj njenih susjeda sve dok se u Bosni i Hercegovini svi njeni građani ne okrenu isključivo ka njoj samoj kao jedinog državi, trgajući se iz kandži zagrebačkih i

¹ O hegemonizmu vidjeti: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24747> (23.09.2023).

beogradskih paternalističkih interesa. To je, jednostavno pravno-politički aksiom.

Paralelno s negiranjem države Bosne tekao je i proces negiranja njene narodnosne i nacionalne posebnosti, odnosno specifičnosti Bošnjana kao nacionalnog idioma srednjovjekovne Bosne. Ataci na Bosnu, kako na državu tako i na njeno ime kao geopolitički pojam i „dobre Bošnjane”, kao njene stanovnike, su se odvijali kroz demografske, političke, diplomatske, akademske, kulturne, vjerske i druge kanale. Nakon XIX vijeka, kao perioda obilježenog velikim evropskim revolucijama, koje su pored socijalnog karaktera karakterisane i izrazito agresivnim nacionalnim buđenjem i preporodom pojedinih naroda uključujući i slavenske narode koji su se što skorije željeli osloboditi imperijalističkih dominacija i tendencija prije svega Austrije i Mađarske, nastupilo je razdoblje otvorenijeg vojno-diplomatskog uplitanja susjeda u političke prilike u Bosni i Hercegovini. Nakon tih revolucionarnih gibanja, s posebnim akcentom na bh. ustanak iz 1875. godine, a koja su kroz isticanje socijalnih pitanja, uveliko provodila nacionalne programe realizujući teritorijalne pretenzije susjeda prema Bosni i Hercegovini, ušlo se u XX vijek koji je bio obilježen jačanjem jugoslavenske ideje i aktualizacijom jugoslavenskog pitanja, i opet često na račun Bosne i Hercegovine i Bošnjana. Čak su i u periodu „prve” i „druge” Jugoslavije te težnje bile izražene, ali s različitim ciljevima koji su postavljeni kao legitimni, a putem kojih se išlo ka obesmišljavanju postojanja Bošnjaka kao autohtonog bosanskog naroda, ali i Bosne i Hercegovine kao države. Ovo je bio vrlo težak period za opstanak Bošnjaka, a samim tim i države Bosne i Hercegovine.

U radu tematiziramo isključivo odnos hrvatske politike prema Bosni i Bošnjanima, a kojoj su skoro uvijek akademski, kulturni i vjerski subjekti pripremali (a i dalje pripremaju) iredentističko-hegemonistički teren za djelovanje na polju razaranja Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. U radu ne tretiramo odnos Hrvata, kao etnije, prema Bosni i Hercegovini i Bošnjanima. Nas u radu zanima isključivo odnos hrvatskih političkih subjekata i ostalih faktora prema Bosni i Hercegovini, u jednom vremenskom periodu, i to od austrougarske okupacije do kraja prve Jugoslavije, u kojoj je rođena jugoslavenska ideja na štetu Bošnjaka.

Gotovo jednake iredentističko-hegemonističke interese prema Bosni je pokazivala i pokazuje srpska politika, koja, jednako kao i hrvatska na tom putu neupitno žrtvuje bosanske Srbe i bosanske Hrvate, ostvarujući vlastite interese i manipulirajući autohtonim stanovnicima Bosne, Bošnjanima nemuslimanske vjere. Međutim, zbog preglednosti i jasnijeg fokusiranja određenih pitanja, te metoda koje su istočni i zapadni susjedi koristili u provođenju svojih politika na tlu Bosne i Hercegovine, u radu koji je pred vama analiziramo samo i isključivo hrvatsku iredentističko-hegemonističku politiku prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima.

Bosna i Hercegovina kroz „prohrvatski kurs” u osvjet austrougarske okupacije

Talas evropskih revolucija 1848. godine zatekao je južnoslavenske pokrajine i zemlje u okviru Austrije u različitom državno-pravnom statusu, te su stoga i njihovi nacionalno-politički zahtjevi bili različiti. Pored toga svima je zajedničko da su rješenja nacionalnog pitanja tražili u skladu s principom legitimiteta, odnosno poštivanja dinastije Habzburga. Nasuprot vladajućem apsolutizmu i centralizmu, a zatim dualizmu u Habzburškoj carevini se još od revolucije 1848. godine javljaju ideje i pokreti za njeno trijalističko preuređenje. Ideja trijalizma je polazila od potrebe političkog zbližavanja i ujedinjenja južnoslavenskih naroda u Monarhiji s ciljem uspostavljanja političke protuteže vladajućim Germanima i Mađarima, što bi vodilo federalizaciji Carevine, a za što vladajući krugovi nisu željeli da čuju. Ove ideje snažno oživljavaju nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, nakog čega se u nacionalnim krugovima u Hrvatskoj sve žustrije zagovara ujedinjenje sovenackih pokrajina, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te Bosne i Hercegovine, u posebnu treću državnu cjelinu, sa centrom u Zagrebu.² Ovakav državni projekat je upravo rezultat hegemonističke velikohrvatske ideje, koja je na Bosnu i Hercegovinu gledala, ali i dalje gleda isključivo paternalistički.

Nakon opadanja osmanske moći na Balkanu i austrougarskih gubitaka teritorije u ratovima protiv Italije i Pruske, Bosna je postala poželjnim prostorom za širenje, prije svih Habzburzima. Svoje težnje da ovladaju Bosnom Habzburzi su mnogo puta iskazivali, i to ne samo na unutrašnjem nego i na međunarodnom planu. Definitivne aktivnosti na međunarodnoj političkoj sceni Austrijanci su povukli u decembru 1875. godine, nakon izbijanja Bosanskog ustanka, pomno režiranog i perfidno diplomatski rukovođenog iz Srbije i Hrvatske.³

Nakon što je ustanak izbio austrougarski ministar vanjskih poslova grof Đula Andraš (Gyula Andrássy) je uputio jednu notu velikim evropskim silama ukazujući na pogubnost i neefikasnost osmanskog sistema, zbg čega je kako je on tvrdio ustanak i izbio. Toj noti se odmah suprotstavila Engleska, koja je raspolagala informacijama da buna u Bosni, poznata kao „Nevestinjska puška” nije samonikla nego da je podstaknuta agitacijom kako iz Srbije i Crne Gore tako

² Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Magistrat, Sarajevo 2001, 207.

³ Srpska vlada je u augustu 1875. godine uputila izaslanike u Đakovo kako bi sa Josipom J. Strossmayerom, đakovačko-srijemskim biskupom i prvakom Narodne stranke, dogovorili zajedničku akciju Srbije i Hrvatske u susjednoj Bosni i Hercegovini. Obje zemlje bi se ondje istovremeno vojno aktivirale, s time da bi hrvatske čete oslobađale područje Turske Hrvatske (zapadna Bosna), koja bi nakon toga bila priključena Trojednoj Kraljevini. Pavličević, *Odjek bosanskog ustanka u sjevernoj Hrvatskoj, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 4, No. 1, Zagreb 1973, 170; Josip Mihaljević, *Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu Sloboda, Bosna franciscana*, br. 28, Sarajevo 2008, 131.

i austrijske Dalmacije, odakle je revolucijom rukovodio katolički župnik, don Ivan Musić,⁴ koji se u mladosti pod utjecajem svoga učitelja iz Širokog Brijega fra Grge Škarića (kao novak fra Šimun), zanosio Garašaninovim idejama i velikom Srbijom. U kojoj se mjeri tih ideja oslobodio tokom školovanja (možda već u Carigradu, a posebno u Mađarskoj), a u kojoj istom po dolasku u Ravno, ne možemo sa sigurnošću zaključiti. Radeći aktivno na vojnom polju sa Crnogorcima don Ivan Musić je potpuno sudjelovao u ustanku, kako navodi Ivica Puljić, „...ponajviše zato da bi svoj puk spasio od opasnosti s istoka, a onda da bi ga doveo do slobode koju je zamišljao jedino u zajedništvu s ostalim hrvatskim pokrajinama u Austro-Ugarskoj”.⁵

Konačnoj odluci Berlinskog kongresa po pitanju austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine prethodila je druga Andrašijeva nota koju ju objelodanio 21. aprila 1878. godine uputivši je engleskoj vladi. U njoj je navedeno da je autonomno organizovanje Bosne i Hercegovine gotovo pa nemoguće zbog velikih socijalnih i vjerskih razlika među stanovništvom. Moguća pobuna u Bosni i Hercegovini donijela bi Austro-Ugarskoj masu novih muslimanskih izbjeglica, kao što je to bio nedavni slučaj sa kršćanima, a što bi u konačnici moglo dovesti do sjedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom i Crnom Gorom, a što bi neupitno ugrozilo austrijske pozicije u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Engleska vlada je odmah prihvatila ovaj Andrašijev memorandum.⁶ U pozadini te engleske odluke nisu stajali, bilo kakvi novi razlozi koje je Andrašić naveo, nego prije svega Sanstefanski mirovni sporazum koji su u martu 1878. godine sklopili Osmansko Carstvo i Rusija, a koji je podrazumijevao uspostavljanje velike Bugarske, što bi uveliko ugrozilo engleske imperijalističke interese.

Prije čina okupacije Bosne 1878. godine štampana je povijest Bosne koju je napisao M. Schimek. Autor je zapravo svojim djelom želio pripremiti habsburško osvajanje Bosne, uporno dokazujući neraskidivo pravo Habsburgovaca na tu zemlju, a preko ugarskih veza. Ubrzo se javljaju autori koji najadekvatniji odgovor na navedenu Šimekovu knjigu vide u okupljanju Južnih Slavena oko Srbije, a što je kao ideja šireno štampanjem novih publikacija, odnosno knjiga. Te knjige, Jovana Rajića, Franja Pejačevića i J. C. Engela, koje su izašle kraju XVIII i početkom XIX vijeka, vide Bosnu kao srpsku zemlju kojom je dominiralo neopravdano nasilje ugarsko-hrvatskih vladara.⁷ Takvim, kao i nizom drugih primjera, Mladen Ančić je pokušao dokazati na koji način su savremene prilike utjecale na pojedine nacionalne historiografije. Srpsku je

⁴ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Sarajevo 2006, 346.

⁵ Ivica Puljić, Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku hercegovačkih Hrvata, *Zbornik radova, Uloga Hrvata u Hercegovačkome ustanku (1875-1878)*, Udruga vojvoda don Ivan Musić, Ljubuški 2009, 244.

⁶ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 192.

⁷ Mladen Ančić, *Putanja klatna, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zadar /Mostar 1997, 7.

historiografiju okarakterisao kao produženu ruku državnih interesa sa zadatkom kreiranja intelektualnih pretpostavki za program teritorijalne ekspanzije srpske države.⁸

Čak i prije nego je 1878. godine Austro-Ugarska Monarhija dobila mandat nad Bosnom, pa sve do raspada Monarhije, bosansko pitanje, odnosno nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini, će biti nametnuto izvan Bosne i Hercegovine kao *circulus vitiosus* iz kojeg se do danas Bosna i Hercegovina i Bošnjaci nisu izvukli. Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini ne bi bilo problem, bez obzira na rastakanje vjekovnog bošnjačkog bića i multikonfesionalnog bošnjačkog identiteta da se iza njega upravo ne kriju iredentističke politike bh. susjeda.

Hrvatska javnost se jako zanimala za sve ono što se u doba istočne krize događalo u Bosni i Hercegovini, pa su tako skoro svi hrvatski listovi imali posebne rubrike u kojima su opširno izvještavali o istočnoj krizi, pripremama za okupaciju, okupaciji, stanju u Bosni i Hercegovini i međunarodnim zapletima vezanim za nju, tj. o svakom detalju vezanom za dolazak okupacione vlasti. Gotovo da nije bilo grada u Hrvatskoj koji nije svečanije proslavio ulazak okupacijske vojske u Bosnu i pad Sarajeva 19. augusta 1878. godine, uz osnivanje posebnih odbora za prihvatanje, liječenje i pomoć ranjenicima. Novinski listovi su pisali i o vraćanju prebjega iz ustanka 1875-1878.⁹

U momentu okupacije, austrougarske vlasti nisu imale izgrađen koncept nacionalne politike u Bosni i Hercegovini. U uvjetima socijalne i konfesionalne raznolikosti među bosanskohercegovačkim stanovništvom austrougarska vlast je nastojala održati unutrašnju ravnotežu, duboko svjesna da bi svaki njen poremećaj, pa čak i kroz rješavanje agrarnog pitanja, imao nesagledive posljedice, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom planu.¹⁰

Za provođenje austrougarske okupacije i zaposjedanje dijela Bosne i Hercegovine (hercegovački teritoriji) određen je podmaršal (*Feldmarschalleutnant*) barun Stjepan Jovanović, pod vrhovnim zapovjedništvom generala Filipovića, koji je zapovijedao desnim krilom. U sklopu desnog krila se nalazio XVIII pješački divizion smješten u Dalmaciji koji je djelovao koordinirano s XIII vojnim zborom (dakle ne direktno u njegovu sklopu nego samostalno, s tim da je Jovanović primao naredbe ne samo iz Državnog ratnog ministarstva nego i od Filipovića.¹¹

⁸ Isto, 8.

⁹ „Kad je okupacija započela polagale su se velike nade u moguće sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i Dalmacijom, a glavni razlog za optimizam izviraio je iz činjenice da je u Bosnu i Hercegovinu otišlo mnogo vojnika, činovnika, inteligencije, trgovaca i drugih stručnjaka iz Hrvatske. Hrvatski listovi pišu da hrvatska vojska čini najveći dio okupacijske vojske i da su hrvatske vojničke žrtve najveće i čine čak jednu trećinu žrtava.” Josip Mihaljević, fusnota 4, 127.

¹⁰ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 204-206.

¹¹ Vjekoslav Maštrović, *Zadarska oznanjenja iz XVIII, XIX. i početkom XX stoljeća*, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Zadru, Zadar 1979, 12.

Niko u hrvatskoj javnosti tokom okupacije nije očekivao takav otpor muslimanskog stanovništva.¹² Pravaši su tako Bošnjake koji su pružili otpor austrougarskim okupacionim snagama smatrali hrvatskim narodom koji je zaboravio svoju narodnost i koji se odmeće od, kako su oni vjerovali, ponovnog stapanja u jedinstveni hrvatski narod. Krivica za pružanje otpora austrougarskoj okupaciji vidjeli su u Turcima (Anadolcima) koji su „zaveli muslimanske Hrvate da se bore protiv svoje braće”.¹³ Već od kraja 1878. godine kontekst u kojem su spominjani Bošnjaci je bio drugačiji. Više se nije govorilo o „muslimanima ustanicima, nego o muslimanima koji žele ujedinjenje sa svojom hrvatskom braćom”.¹⁴

Sam čin austrougarske okupacije bio je podržan od strane Hrvata iz Dalmacije. Javno mnijenje u Dalmaciji djelomično je podupiralo, a prema pisanju *Narodnog lista* s velikim ushićenjem iščekivalo konačno oslobođenje „naše braće” u Bosni i Hercegovini. U Dalmaciji je prema pisanju i javljanju *Narodnog lista*, br. 27. od 4. 4. 1878, već vladalo opšte oduševljenje time što će „našu braću bosance i hercegovce doći osloboditi hrvatski i drugi slavjanski junaci kojim će zapovjedati najviše hrvatski časnici pa i sam vrhovni vođa Hrvat Josip Filipović. Braća dakle doći će braći.”¹⁵

Bosna i Hercegovina je pravašima ključna za rješenje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije, tako da je pitanje ujedinjenja „hrvatskih zemalja” i njihovog položaja u sklopu Monarhije dominantno pitanje hrvatske političke scene. U pravaškom listu *Sloboda*, i to u njegovom prvom broju donesenje članak *Hrvatska uprava u Bosni*, u kojem je posebno akcentirano da će „hrvatski živalj imati – ako i ne odlučivati – za to bar važnu ulogu u organizaciji Bosne.” Argument za takvu tvrdnju autor članka je vidio u velikom broju činovnika iz Hrvatske koji su sa Filipovićem poslani u Bosnu i Hercegovinu. Na kraju članka dolazi do izražaja velika nada pravaša da će Hrvati igrati ključnu ulogu u Bosni unatoč nepovoljnim prilikama i protivljenjima unutar Monarhije, pa članak završava sljedećim riječima: „Žestili se dakle neprijatelji hrvatstva, koliko im drago, Bosnu osvaja hrvatska desnica, Bosnu organizira hrvatski um”.¹⁶ U članku *Hrvatski činovnici u Bosni* autor nastavlja s idejom sjedinjenja Bosne i

¹² „Eno...Bosne i Hercegovine, gdje sinovi hrvatskih pređa raznarodjeni, odmetnuti, dižu jatagan na rođenu si braću, da ju ne oslobodi robstva: gdje brat na brata puca, gdje brat brata biesno davi i gnjavi.” *Sloboda*, 1. 9. 1878.

¹³ *Sloboda*, 15. 9. 1878.

¹⁴ *Sloboda*, 29. 11. 1878.

¹⁵ „U zaposjedanju je sudjelovao veliki broj dalmatinskih Hrvata u sklopu XVIII vojnog divizionu i posadnih trupa gornje ili sjeverne Dalmacije, u čijem okviru su bile zadarska i splitska domobranska streljačka bojna br. 79. i br. 80. te Weberova pukovnija br. 22. koja je s nekoliko bojni bojevala u Bosni (kod Doboja i drugdje), i posadna vojska donje ili južne Dalmacije, koja je sudjelovala s linijskom pješacom pukovnijom Dormus br. 72 (o ratnom rasporedu vojske više u tablicama). U zaposjedanju Bosne i Hercegovine iz Dalmacije je bio mobiliziran maksimalni broj vojnih obveznika (što nije bio slučaj i u drugim krajevima Monarhije).” Tado Oršolić, *Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878*, *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru*, sv. 42/2000, 287-308.

¹⁶ *Sloboda*, 1. 9. 1878. – citirano prema J. Mihaljević, 132.

Hercegovine s Hrvatskom i velikom vjerom da će nova uprava biti hrvatska.¹⁷ U članku *Znamenitost Hrvatske za Sutriju* posebno je ukazano na nužnost da se Bosna i Hercegovina osloni na hrvatski narod te uzdigne i učvrsti u hrvatsku kraljevinu.¹⁸ Člankom *Kamo s Bosnom* naglašava se da je Bosna osvojena mačem i krvlju hrvatskih ratnika i da zapravo kao takva ne bi smjela imati nikakve veze s Turcima, te da bi se te zemlje trebale pripojiti Hrvatskoj.¹⁹ U članku *Najnovija iznašaštja*, koji govori o prvoj godini austrijske vlasti u Bosni i Hercegovini, Monarhiju se kritizira kao kukavičku, nazadnu, despotsku, aristokratsku vlast: „Ponajprije trebalo naučiti zalupanu turad na božanski nauk Austrije pokoravati se gospodi, jer gospoda dolaze od Boga. Poput nas trebalo je i nje naputiti da nisu za drugo, nego samo zato da služe gospodi i dadu ovim sve, što oni samo uziju.“²⁰

Odnos pravaša prema Srbima u 1878. i 1879. godini imao je jednu konstantu, a to je negiranje postojanja srpskog naroda. Starčevićev koncept, koji postulira da su Srbi zapravo pravoslavni Hrvati, pravaši u Slobodi preuzimaju u potpunosti. U nekoliko članaka pravaši se dotiču pitanja Srba, a nekoliko ih posvećeno upravo tom pitanju.²¹

Pokušaj da u Bosni i Hercegovini nakon okupacije bude nametnut hrvatski nacionalno-politički kurs vežemo za aktivnosti generala Filipovića koji je, kao vojno-civilni upravnik tj. zemaljski poglavar, nastojao da čitav činovnički aparat popuni ljudima iz Hrvatske. U svojim izvještajima Carevoj vojnoj kancelariji on muslimansko stanovništvo naziva „divljom i poživotinjenom gomilom“ koju tek treba „dovesti do ljudske svijesti“. Ovaj stav Filipović je ispoljio prilikom prijema prve poklonstvene delegacije sarajevskih građana 23. VIII 1878. godine. Ubrzo su okupacione vlasti prozele Filipovićeve pokušaje te su ga već u decembru smijenili s pozicije vojno-civilnog poglavara.²²

¹⁷ „U osvojene zemlje i proti volji ‘jačega’ poći će hrvatski činovnici čvrstom voljom i nadom, da će im trud uspjati. Iste narodnosti i jezika s Bošnjaci i Hercegovci, hrvatski će činovnici u jedan mah pojmiti sav dojam uzvišene im zadaće“. Bosna i Hercegovina će dopasti Hrvatsku jer „Uprava, sudstvo i financije, tri glavna stožera oko kojih se vrti ciela državna mašinerija, već su u rukuh hrvatskih činovnika. Samo hrvatski činovnici znati će valjano urediti ondašnje stanje, jer poznaju ćud i jezik stanovnika hrvatske Bosne i Hercegovine: drugi bi stvari više škodili no koristili“. *Sloboda*, 11. 9. 1878.

¹⁸ *Sloboda*, 2. 10. 1878.

¹⁹ „I mitako mislimo samo želimo, da mučenička naša braća ne čekaju još možda kojiviek na bud kakve „pravne naslove“ jer znamo, da bi ih Turčin dotle sve smlaviu uništio.“ Članak završava odgovorom: „.. dajte Bosnu Hrvatskoj.“ *Sloboda*, 6. 11. 1879.

²⁰ Sudeći prema stilu i oštini kritike moguće je da su ovi članci djelo Ante Starčevića. *Sloboda*, 13. 8. 1879.

²¹ Josip Mihaljević, Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu *Sloboda*, *Bosna franciscana*, br. 28, Sarajevo 2008, 142.

²² Neprijateljsko držanje Filipovića prema muslimanima u Bosni i Hercegovini iskoristio je grof Andrašić, koji kao razlog za njegovo smjenjivanje navodi Filipovićeve akcije na iskorjenjivanju muslimana. Prema Andrašićevom mišljenju, Filipović je kao „izraziti Slaven“ pripadao onoj struji koja je težila zatiranju muslimana u Bosni i Hercegovini. M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 362-363.

Kako god je hrvatski okupacioni kurs u Bosni i Hercegovini bio prisutan u prvobitnom periodu austrougarske okupacije, on je jednako intenzivan, ako ne i intenzivniji bio tokom trajanja okupacionog mandata, odnosno u postaneksionom periodu. Vrlo važan momenat za adekvatnu valorizaciju navedene činjenice je carsko imenovanje Josipa Štadlera, profesora Teološkog fakulteta u Zagrebu, za prvog sarajevskog tj. vrhbosanskog nadbiskupa 18. VIII 1881. godine, koji je pripadao isusovcima. Svoje planove je ispunjavao energično i sa poslovičnom jezuitskom upornošću. Nakon dolaska u Sarajevo Štadler je materijalno ojačao katoličku crkvu u Bosni i Hercegovini tj. bosansku nadbiskupiju koju je razvio do nivoa jedne od bogatijih na južnoslavenskom prostoru. Drugi Štadlerov dalekosežni cilj, na čije se ostvarenje odmah i bez ikakvih zazora dao, bilo je pokatoličavanje muslimana, a koji je provodio kroz agresivnu prozelitističku politiku, a što je prouzrokovalo uznemirenje među muslimanima i „objest katoličkog svećenstva” na koju je Kallaya 1890. godine upozoravao zemaljski poglavar Johann Appel. Čak ni Uredba o konverzijama u Bosni i Hercegovini, koja je predviđjela složen postupak prilikom dobrovoljnog prelaženja iz jednog vjerzakona u drugi, nije spriječila Štadlera da nastavi rad na konverzijama, odnosno evangelizaciji. Pri tome Štadler se dobro držao da svojoj aktivnosti ne da hrvatsko nacionalno obilježje, nego je vodio općekatoličku politiku s osloncem na doseljene elemente, a koji su pripadali različitim nacionalnostima Monarhije, a u čemu je imao bezrezervnu podršku vlasti. U pozadini njegovih aktivnosti se svakako nalazila realizacija velikohrvatske politike, što će kasnije doći do izražaja. Kako tvrdi Mustafa Imamović, stalim narastanjem materijalne podloge i moći nadbiskupije nastalo je jako uporište za razvoj hrvatskog nacionalno-političkog pokreta u prvoj deceniji XX vijeka. I pored proklamiranog odvajanja civilne vlasti od crkvene u narodu je vremenom kreirano uvjerenje da je crkvena hijerarhija istovremeno i njegovo političko vodstvo, jer je kler postepeno sve otvorenije izlazio sa političkim programima i argumentacijom.²³

Iz navedenog zaključujemo da su Bošnjaci nakon austrougarske okupacije bili izloženi ideološkom i političkom pritisku srbizacije i kroatizacije, ali i perfidne evangelizacije, odnosno pokatoličavanja Bošnjaka muslimana u onim okolnostima u kojima su se nalazili u vrlo teškom položaju.

Štadler je, kad je u pitanju njegov politički način razmišljanja, pripadao onome krugu hrvatskih intelektualaca koji su se u političkom smislu, slijedeći osnovnu Starčevićevu zamisao uspostavljanja samostalne hrvatske države (u čemu ih je onemogućavala Austrija i Ugarska op.a), okupljali kontra dualističke ideje tj. zagovarajući trijalizam, prema kojem je, unutar tadašnje austrougarske Monarhije, trebala nastati treća država: Hrvatska, a unutar koje bi se nalazila i Bosna i Hercegovina.²⁴

²³ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 224.

²⁴ Ovakvo Štadlerovo stanovište u svojim memoarima potvrđuje i Joseph M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, (izd. i prir. J. Redlich), Berlin 1928, 63.

U takvim okolnostima stranke iz Hrvatske su se dogovorile da će s čvrstom nakanom raditi „svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Međumurju, Bosni, Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo u okviru Habsburške monarhije.”²⁵

Tokom austrougarske okupacije, odnosno perioda osnivanja političkih partija u Bosni i Hercegovini došla je do izražaja tendencija prohrvatskog nacionalnog političkog kursa, a što je bilo najočitije osnivanjem Hrvatske katoličke udruge (HKU). Ona je upravo nastala zbog stava da konfesionalnost ne treba uplitati u narodnu organizaciju, zbog čega je vođstvo Hrvatske narodne zajednice (HNZ), na čelu sa Nikolom Madićem, došlo u sukob sa sarajevskim nadbiskupom Josipom Štadlerom, koji je smatrao da je osnovni zadatak hrvatske politike u Bosni i Hercegovini da okupi sve katolike bez obzira na narodnost. Pošto je uzalud pokušavao preuzeti vodstvo Hrvatske narodne zajednice, na čijem čelu se nalazio dr. Ivo Pilar, sa zvaničnim stavom da su Bosna i Hercegovina po „plemenu starosjedilaca” hrvatske zemlje,²⁶ pa je prirodno da se priključe Hrvatskoj, Štadler je već 18. I 1910. godine formirao vlastitu stranku, Hrvatsku katoličku udruhu za Bosnu i Hercegovinu, gdje je uživao podršku austrijskih kršćanskih socijalista i slovenačkih klerikalaca. U stranačkom programu je tražio da se na temelju državnog prava i narodnog načela Bosna i Hercegovina priključi Hrvatskoj, kojoj bi se pridružile i slovenačke pokrajine.²⁷

Sve dok Štadler nije počeo javno agitirati i iznositi svoja politička uvjerenja, vlast ga uglavnom nije dirala. Međutim, nakon što je u jednom govoru, izrečenom u Zagrebu na katoličkom hrvatskom kongresu 5. IX 1900, rekao: „Poštovana Gospodo! (...) Ja ću reći samo dvije želje, i to prvo, što se tiče Naroda, a drugo, što se tiče naše svete Vjere. Što se tiče Naroda, želim, da se što prije Bosna i Hercegovina sjedini sa materom zemljom, (...)”²⁸ Štadler je, samo tri dana kasnije, na najslužbeniji način dobio „ozbiljni ukor” čak iz Carske kancelarije u Beču zato što je, kako je pisalo u toj opomeni, govorio o problemima koji nisu u njegovoj nadležnosti.²⁹ Intervencija okupacione vlasti nije bila u interesu Bosne i Hercegovine nego očuvanja dualizma kao temelja Monarhije.

Do početka XX vijeka u Bosni i Hercegovini je prevladala velikohrvatska ideologija Stranke prava, koja je kao cilj postavila hrvatsku

²⁵ Tomo Vukšić, *Nadbiskup Josip Stadler (1881-1918) i Srbi, Crkva u svijetu*, 34/1, 1999, 36.

²⁶ U osnovi njihove političke strategije ležalo je uvjerenje o malobrojnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini, a pošto je u Bosni i Hercegovini tada živio velik broj doseljenih stranaca katolika, vodstvo stranke je smatralo da konfesionalnost kao ključ nacionalnosti ne može toliko koristiti Hrvatima koliko Srbima ili Bošnjacima. Zato je vodstvo HNZ odlučilo da djeluje kao nadkonfesionalna organizacija s ciljem pridobijanja što više Bošnjaka za hrvatsku nacionalnu ideju. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 240.

²⁷ Isto.

²⁸ Stjepan Korenić, U spomen Dr. Josipu Stadleru, u: *Spomenica vrhbosanska 1882-1932*, Sarajevo 1932, 77.

²⁹ T. Vukšić, *Nadbiskup Josip Stadler (1881-1918) i Srbi*, 38.

državu. Tvorcima te ideologije koja se pozivala na feudalno povijesno pravo i hrvatsku državnost smatraju se Ante Starčević i Eugen Kvaternik. Proces kulturološke standardizacije i ujednačavanja rezultiraće za Bošnjake-katolike promjenom pojmova poput „historijske zemlje”, „domovina”, „kultura” i „država” s dalekosežnim transgeneracijskim preoblikovanjem njihovog političkog i kulturološkog habitusa.³⁰ Tezu o „hrvatskoj” srednjovjekovnoj Bosni, s polazištem u navodnom hrvatskom državnom pravu na Bosnu (i Hercegovinu) među prvima je razradio Fran Milobar, koji je pisao u duhu katoličke socijalne misli. Tokom svoga istraživanja došao je do naučno neodrživog zaključka da je okupacije Bosne od strane Austro-Ugarske temeljena na neotuđivom historijskom pravu, a čemu je prethodila dehistorizacija srednjovjekove Bosne i njenog pretvaraja u sestrinsku ekspozituru ugarsko-hrvatskog feudalno-dinastičkog establišmenta.³¹

Ulazak Bosne i Hercegovine u vidokrug hrvatskog protonacionalizma, uspostava redovne crkvene hijerarhije 1881. godine, presađivanje pravaškog svehrvatstva na tlo Bosne i Hercegovine i orijentalnog bh. katoličanstva i koncept političkog katolicizma, ozvaničen na Prvom hrvatskom katoličkom kongresu održanom u zagrebu 1900. godine, pratila je kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja. U tim okolnostima zamijenjeno je orijentalno bh. katoličanstvo ideologijom katoličkog hrvatstva, čijim se najdosljednijim pobornikom pokazao nadbiskup Štadler.³²

Dinamika kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja, banova, kraljeva, stećaka i drugih simbola državnosti bosanskog srednjovjekovlja pratila je ritam smjene određenih političkih režima, pa su tako u austrougarskom periodu Fran Milobar i Ivo Pilar u svojim radovima i knjigama, a na tragu pravaške teorije o tzv. „prvobitnoj stećevini”, postavili i razradili pseudoznanstvenu tezu o etničko-dinastičkom hrvatskom karakteru bosanskog srednjovjekovlja, da bi u prvoj Jugoslaviji na tom tragu nastavio Josip Horvat, u svojoj monumentalnoj sintezi o 1.000 godina hrvatske kulture, što je, kao neviđenu historiografsku zabludu, veći broj autora u Napretkovom narodnom kalendaru popularizirao u širem čitalačkom krugu.³³

Iako je povijesno gledanje na Bosnu i Hercegovinu kroz objektiv zvanične i dominantne hrvatske kulturne, vjerske i društveno-političke scene u kontinuitetu obilježeno iredentizmom, hegemonizmom, imperijalizmom, fašizmom i imperijalističko-identitetskom velikohrvatskom stigmatizacijom Bošnjaka i aktivnostima suprotnim interesima zapadno-demokratskog kruga, ne smijemo iz vida izgubiti činjenicu da su na prostoru današnje Hrvatske živjeli ljudi koji su svojom pisanom rječju ukazivali na pogubnost te i takve hrvatske politike prema Bosni i Bošnjanima. Tako je Ivan Tomko Mrnavić 1626. godine,

³⁰ Dubravko Lovrenović, Kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja), *Godišnjak/Jahrbuch*, 2013, 105.

³¹ *Isto*, 106.

³² *Isto*, 104-105.

³³ *Isto*, 125.

prilikom razmatranja reformi hrvatskih liturških knjiga, Bošnjake smatrao ravnopravnim Hrvatima, Srbima, Makedoncima.³⁴ Na sličan način je promišljao i prvi južnoslavenski gramatičar Bartolomej Kašić koji Bošnjake smatra jednakopravnim Hrvatima, Dalmatincima, Dubrovčanima i Srbima. Ravnopravno mjesto dao je Bošnjacima zajedno s drugim Ilirima i Andrija Jambrešić u svome rječniku, štampanom 1742. godine u Zagrebu.³⁵

Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u jugoslavenskoj ideji

Do početka XX vijeka u Bosni i Hercegovini je prevladala velikohrvatska ideologija Stranke prava, koja je kao cilj postavila hrvatsku državu. Tvorcima te hegemonističke ideologije koja se pozivala na feudalno povijesno pravo i hrvatsku državnost smatraju se Ante Starčević (1823–1896) hrvatski političar, publicist i književnik, i Eugen Kvaternik (1825–1871) političar, pravnik, pisac i revolucionar.³⁶

Inače, jugoslavenska ideja je nastala na osnovu etničke srodnosti i jezičke sličnosti, ali i kulturne i vjerske različitosti većine južnoslavenskih naroda. Politička slabost i zavisnost većine Južnih Slavena od njihovih spoljnih političkih faktora i snažnih susjeda prirodno ih je usmjeravala jedne na druge, a sve da bi se oduprli spoljnim imperijalističkim aspiracijama. U južnoslavenskim zemljama pod austrougarskom vlašću i okupacijom postojale su istovremeno dvije donekle oprečne jugoslavenske ideje. Dok je jedna ideja polazila od uvjerenja da je moguće trijalističko preuređenje Habzburške monarhije ujedinjenjem Banske Hrvatske, Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine, kao i slovenačkih pokrajina, druga ideja je zagovarala rješenje jugoslavenskog pitanja izvan Austro-Ugarske, i to kroz ujedinjenje Hrvatske i ostalih južnoslavenskih zemalja sa Srbijom i Crnom Gorom.³⁷

Za realizaciju druge ideje je tražen saveznik izvan Monarhije, a to je bila Srbija kojoj je također bila potrebna podrška ostalih Južnih Slavena. S tim ciljem, u Srbiji su se nakon 1903. godine i Majskog prevrata intenzivirale pripreme za oslobađanje svih „srpskih zemalja” mada, kako tvrdi Mustafa Imamović, nije uvijek bilo jasno šta se sve pod tim podrazumijevalo. Pored toga, u nekim intelektualnim krugovima su nastale koncepcije o kreiranju široke jugoslavenske zajednice, koje su uglavnom polazile od ideje srpsko-hrvatskog nacionalnog unitarizma.³⁸

³⁴ Fermendžin, Listovi, *Starine XXIV*, Zagreb 1891, 8.

³⁵ M. Hadžijahić, 16-17.

³⁶ Srećko Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918) - Inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL-Zajednica izdanjaranjeni labud, Biblioteka Stećak, knjiga 7. S njemačkog preveli Marijan Cipra i Milan Lončar, ZIRAL, Mostar-Zagreb 2002, 200. i 202.

³⁷ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 259.

³⁸ *Isto*, 259.

Ideja kroatizma, koja je također našla svoje mjesto u konceptu jugoslavenske ideje, kao nacionalna ideja bila je, kako tvrdi Hrvoje Matković, posljedica potrebe za povezivanjem svih Hrvata u borbi protiv germanizacije i mađarizacije. Ideja jugoslavizma proizašla je iz spoznaje da je Hrvatska ugrožena od moćnijih susjeda i da će im se lakše oduprijeti širim okupljanjem srodnih susjednih slavenskih naroda. Te dvije ideje su bile međusobno povezane. One se kao takve ne isključuju, već jedna drugu uslovljavaju i nadopunjuju. Paradoks jugoslavenske ideje se ipak najjasnije oslikavao na primjeru Bosne i Hercegovine gdje su susjedne zemlje, Hrvatska i Srbija, bile odlučne da svojim imparijalističkim politikama, u podlozi kojih se uvijek nalazi fašizam, podijele Bosnu i Hercegovinu, a Bošnjake unište, naučno, kulturološki, povijesno i fizički!

Ipak, borba za jedinstvo i samostalnost hrvatskih zemalja imala je u pokretu primarno značenje. Kao razrađeni politički program jugoslavenstvo je, zapravo, oblikovao Josip Juraj Strossmayer. U mladoj dobi Strossmayerovo osnovno političko polazište bio je austroslavizam, tj. uvjerenje da se položaj slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji može riješiti uspostavom federacije, u kojoj će Slaveni biti potpuno ravnopravni s Austrijancima (Nijemcima) i Mađarima. Takvo je rješenje Strossmayer očekivao u burnoj 1848. godini, ali je nakon uspostave apsolutizma ostao razočaran. Zato je u šezdesetim godinama prema Austriji i vladarevim namjerama o preuređenju Monarhije bio nepovjerljiv. U svom političkom programu počinje sve više isticati panslavizam, tj. ideju o povezivanju svih Slavena uz podršku Rusije, a iz čega je proizlazila i Strossmayerova ideja o pomirenju pravoslavlja i katolicizma.³⁹

Đakovački biskup Strossmayer nije uopće sumnjao u pripadnost Bosne Hrvatskoj, tako da je za Bosnu tvrdio: „Tamo sam spazio osakaćene udove hrvatske države. (...) Tamo sam spazio južnoslavenski narod koji su po tijelu i krvi od naše krvi. (...) Tamo sam spazio tlo koje je posvuda u izobilju gnojeno hrvatskom krvlju.”⁴⁰ Hrvati su na temelju „povijesnoga prava” te na temelju etničkih i geopolitičkih činjenica smatrali da Bosna i Hercegovina pripada Hrvatskoj. To isto pravo, ali na temelju „narodnih snaga” i „bajuneta”, svojatala je i srpska država.⁴¹

Oko omladinskog lista „Slovenski jug”, koji je počeo izlaziti u Beogradu u novembru 1903. godine, javile su se ideje južnoslavenskog jedinstva i uzajamnosti kojima su obuhvaćeni Srbi, Hrvati, Slovenci i Bugari, dok se ostali narodi, poput Bošnjaka i ne spominju.⁴²

³⁹ Hrvoje Matković, *Grbovi Kraljevine Jugoslavije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Laser, Zagreb 1998, 18.

⁴⁰ William Brooks Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2001, 76.

⁴¹ Grgo Grbešić, Od ilirskoga pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću, *Diacovensia 21(2013)1*, 2013, 97.

⁴² M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 260.

Tokom Prvog svjetskog rata srpska vlada i Jugoslavenski odbor su smatrali da bi bilo potrebno izaći pred savezničku javnost sa jednim zajedničkim programom jugoslavenskog ujedinjenja. Već u ljeto 1917. godine potpisan je dokument između vlade Srbije i Jugoslavenskoga odbora (kojeg su činili slovenski i hrvatski politički emigranti) o ujedinjenju i budućem uređenju zajedničke države, poznat kao Krfska deklaracija. Ova deklaracija je polazila od dva osnovna načela, i to: načela nacionalnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca i načela samoopredjeljenja naroda, na temelju kojih se postavlja zahtjev za formiranjem zajedničke države. Iako su srpski i hrvatski političari polazili od toga da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan troplemeni i troimeni narod, oni su iz toga u pogledu unutrašnjeg uređenja buduće države izvlačili različite zaključke.⁴³

Među spornim pitanjima, tokom sjednice na Krfu, našli su se naziv nove države (Velika Srbija/Jugoslavija/Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) i ravnopravnost muslimanske vjere. Po svjedočenju člana Jugoslavenskoga odbora, hrvatskoga kipara Ivana Meštrovića, došlo je do zaprepáštenja među sudionicima, kada je srpski ministar Protić iznio svoje stajalište s obzirom na muslimansko pitanje. „Kada pređe naša vojska Drinu dat će Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdeset i osam, vremena, da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji.”⁴⁴ U svim upravno-političkim podjelama Bosna i Hercegovina je, usljed njihovih hegemonističkih zahtjeva, izazivala sporove između hrvatskih i srpskih stajališta.⁴⁵

Tokom 1917. godine oživio je javni politički život u Austro-Ugarskoj gdje su najaktivniji bili slovenački klerikalni političari, posebno Janez Krek i dr. Anton Korošec, vođe Slovenske ljudske stranke. U tim trenucima Korošec je procijenio da Slovenija i Slovenci kao narod ne mogu opstati ukoliko se ne oslonena Srbiju i Hrvatsku, odnosno ukoliko ne dođe do ujedinjenja Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine u okviru Monarhije. Tako je Majska deklaracija značila krupan doprinos ideji jugoslavenskog ujedinjenja, a označila je početak pokreta koji je postepeno doveo do ujedinjenja jugoslavenskih zemalja koje su bile pod habzburškom vlašću, nastankom Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. X 1918. godine.⁴⁶ Već je 31. X 1918. godine u Sarajevu konstituisan Glavni odbor Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu, da bi 3. IX 1918. godine bila imenovana i prva bosanskohercegovačka Narodna (Zemaljska) vlada za Bosnu i Hercegovinu.⁴⁷ Bio je to momenat kad je Bosna i Hercegovina, prvi put nakon pada srednjovjekovne bosanske države 1463. godine, obnovila svoju državnost. Za mnoge političare u Hrvatskoj to je bio prijelazni stadij ka pripajanju Bosne i Hercegovine zajednici zemalja pod hrvatskom dominacijom,

⁴³ Isto, 264.

⁴⁴ Ivan Meštrović, *Uspomena na političke ljude i događaje*, Knjižica hrvatske revije, Buenos Aires 1961, 31.

⁴⁵ G. Grbešić, *Od ilirskoga pokreta*, 98.

⁴⁶ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 266.

⁴⁷ Isto, 269.

dok je za bosanskohercegovački orjentisane političare to bio svjetli trenutak u obnavljanju državnosti Bosne i Hercegovine i njenog participiranja u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Pošto je Država Slovenaca, Hrvata i Srba (u čijem nazivu nije bilo mjesta za Bošnjake) trajala isuviše kratko, svega mjesec dana, ostaje nam da na temelju činjenica koje su prethodile uspostavi te države kao i onih koje su uslijedile nakon njenog ukidanja izvlačimo zaključke o razlozima uspostave Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu. Pošto su taj oblik vlade imale i ostale pokrajine, na koje se računalo da će činiti buduću jedinstvenu hrvatsku državu nije isključeno da je i Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu bila formirana s ciljem donošenja odluke o pripajanju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, čime bi bili ostvareni hrvatski iredentističko-hegemonistički planovi. Međutim, zbog svih opasnosti pred kojima se našla nova Država Slovenaca, Hrvata i Srba politički procesi su ipak krenuli u pravcu pripajanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba Kraljevini Srbiji, a što će biti pogubno za Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake.

Iako su se povodom Majske i Krfske deklaracije javno oglasili hrvatski i bošnjački političari u Bosni i Hercegovini koji uopće nisu bili predstavljeni u Jugoslavenskom odboru,⁴⁸ ipak su samo tadašnji bošnjačko-muslimanski političari, kao posebna nacionalna zajednica, uistinu bili politički isključeni iz tih procesa, a posebno imamo li u vidu činjenicu da su hrvatske stranke u Bosni i Hercegovini pretežno provodile politiku „hrvatskih pokrajina (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije)” u sastavu Monarhije. To ignorisanje bošnjačke političke volje i ozbiljnijeg artikulisanja njihovog stava jasno je uočljivo iz Rezolucije hrvatskih, slovenačkih i srpskih političara koja je usvojena na sastanku u Zagrebu 3. III 1918. godine sa zahtjevom da se uspostavi demokratski utemeljena država Slovenaca, Hrvata i Srba, a koju je između ostalih potpisalo i pet političara iz Bosne i Hercegovine, i to: Danilo Dimović, Đuro Džamonja, Kosta Majkić, Jozo Sunarić i Vojislav Šola. Rezoluciju je inicirala Starčevićeva stranka prava koju su predvodili Milo Starčević i dr. Ante Pavelić (zubar).⁴⁹ Navedena Rezolucija će bošnjačkim političarima biti postavljena kao uslov njihovog i najmanjeg političkog participiranja u rješavanju jugoslavenskog pitanja, a posebno kad je riječ o statusu Bosne i Hercegovine u okviru buduće Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Početak septembra 1918. godine u kratku posjetu Sarajevu je došao dr. Korošec, a s ciljem ispitivanja političkog raspoloženja domaćih političara. Tokom posjete Korošec se sastao sa reisul-ulemom Čauševićem, Derviš-beg Miralemom i Sejfudinom Huseinagićem kao predstavnikom Adem-age Mešića. Svi su se izjasnili protiv nastojanja Šerifa Arnautovića da se Bosna i Hercegovina pripoji Ugarskoj. Tom prilikom, našavši se u vrlo nezahvalnoj i gotovo bezizlaznoj situaciji, a pritisnut iredentističko-hegemonističkim interesima iz Beograda i Zagreba, u potrazi za najbezbolnijim rješenjem za Bošnjake, reisul-

⁴⁸Isto, 266.

⁴⁹Isto, 267.

ulema Čaušević se izjasnio za saradnju i ujedinjenja svih Južnih Slavena.⁵⁰ Proglašenjem Prvomercembarskog akta 1918. godine uspostavljena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Zaključimo! Kad je riječ o položaju Bosne i Hercegovine u okviru jugoslavenskog političkog koncepta o istom je odlučivano izvan Bosne i Hercegovine i mimo Bošnjaka, koji su samo konsultirani, uz prethodno pripremljen teren jasno definisanih preduslova, bez da su u ključnim momentima i po ključnim pitanjima uistinu odlučivali o svojoj državi i njoj političkoj sudbini. Jednostavno, u tom klinču srpsko-hrvatskih interesa na Bosnu i Hercegovinu je gledano kao na kursor koji treba poslužiti susjednim hegemonistima, dok su Bošnjaci muslimani nasilno nominovani Srbima ili Hrvatima.

Hrvatski politički kurs u Kraljevini SHS/Jugoslaviji

Čuveni antropograf dr. Cvijić zastupao je tezu „da su Bosna i Hercegovina najvažnije oblasti za rješavanje srpskohrvatskog i time jugoslavenskog pitanja.”⁵¹ Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini je do kraja 1917. godine bila ambivalentna, a što su personificirali dr. Štadler i dr. Jozo Sunarić preko političkih organizacija HKU i HNZ, a ispoljavala se u podršci programima dr. Ante Starčevića, odnosno Majske deklaracije. To znači da je politika hrvatskog korpusa u Bosni i Hercegovini u prelomnom trenutku zauzela kurs diktiran iz „centra” tj. iz Hrvatske, čime je potvrđena ovisnost u kreiranju magistralnih političkih opredjeljenja izvan Bosne i Hercegovine.⁵²

Tokom 1918. godine Ivo Pilar je u studiji „Politički zemljopis hrvatskih zemalja - Geopolitička studija”, koju naziva „prvijencem na tom polju u našoj literaturi” definisao pojam „hrvatske zemlje” opisujući ih kao skup historijsko-političkih pokrajina na jugu austrougarske Monarhije, koje su sačinjavale sastavni dio hrvatske države, u kojima još uvijek stanuju Hrvati kao pretežni ili znatni dio pučanstva. Tako su prema Pilaru „hrvatske zemlje” Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna, Hercegovina i Istra.⁵³

⁵⁰ Već u februaru 1919. godine francuski novinar Charles Rivet je prilikom boravka u Sarajevu razgovarao, između ostalih, i sa reis-ul-ulemom Čauševićem, a taj razgovor objavio u listu *Le Temps* početkom aprila iste godine. Tom prilikom reis Čaušević je ukazao na svu pogubnost po muslimane prilikom formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Francuskom novinaru je naglasio da su hiljade ljudi ubijene, nekoliko žena spaljeno, sela opljačkana i uništena, uz konstataciju da su muslimani ovih prostora Slaveni iako im Srbi negiraju taj identitet. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 266. i 276.

⁵¹ Tomislav Išek, *Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941) (nacionalni etosi između centralizma i napora za preuređenje zemlje)*, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 2004, 299.

⁵² *Isto*, 300-301.

⁵³ D. Lovrenović, *Kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja*, 107.

Tokom 1919. godine, a nakon formiranja Demokratske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), obnovljena je i stara Hrvatska narodna zajednica koja je kasnije podijeljena na Hrvatsku težačku stranku (HTS) i Hrvatsku pučku stranku (HPS). Zajedno sa JMO, ali uz dijametralno različite interese i viđenje Bosne i Hercegovine, hrvatske političke stranke su se zalagale za federalističko državno uređenje. Nakon izbora za ustavotvornu skupštinu, održanih 28. XI 1920. godine, Hrvatska pučka (republikanska) seljačka stranka Stjepana Radića (HRSS-od 1925. godine iz naziva stranke je izbačen pridjev „republikanska” te joj je akronim HSS) je osvojila 50 mandata, od ukupno njih 419, dok je Demokratska stranka osvojila 92 mandata, Narodna radikalna stranka 91 mandat, Komunistička partija Jugoslavije 58 mandata, dok je JMO osvojila 24 mandata, HTS 7 mandata, HPS 3 mandata itd.⁵⁴

Kako ističe Matijević, HPS je, sa svim svojim autonomnim organizacijama, bila integralni dio Hrvatskog katoličkog pokreta (HKP), predstavljajući „političku granu” stranke u Hrvatskoj. Jednako i HTS, iako je formalno bila samostalna politička organizacija, nije predstavljala ništa više od produžene ruke političke partije u Hrvatskoj tj. Hrvatske zajednice (HZ).⁵⁵

O tadašnjim političkim intencijama hrvatske političke scene u Bosni i Hercegovini svjedoči optimizam s kojim su osnivači HPS gledali na budućnost svoje organizacije, a koji se održavao u jednoj novinskoj vijesti sarajevske Jugoslavije: „muslimani velikom simpatijom prate razvoj i osnutak HPS. U listu je naglašena nada, da će moći doskora javiti o zajedničkom političkom radu Hrvata katolika i muslimana u parlamentu i van njega.”⁵⁶

Kada je HRSS, prilikom izbora za Narodnu skupštinu 18. III 1923. godine, izišla u Bosni i Hercegovini sa svojom samostalnom kandidatskom listom, potpuno je porazila i HPS i HTS te ih gurnula na margine političkog života.⁵⁷

U vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine 1909. godine Stjepan Radić je tražio da se Bosna i Hercegovina sjedini s Hrvatskom jer joj Hrvati, kao kulturno najbliži, mogu najviše pomoći. Radić navodi da u Bosni i Hercegovini ima najviše Srba, a muslimanima daje pravo u odluci kome će se prikloniti iako misli da bi im bilo bolje da postanu politički Hrvati. Aneksija Bosne i Hercegovine predstavljala je vrhunac afirmacije Radićevih ideja. On je podržao čin aneksije nadajući se da će time započeti proces izgradnje trijalističke ili federalne Habsburške Monarhije.⁵⁸

⁵⁴ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 27.-279.

⁵⁵ Zlatko Matijević, *Zablatiše me djeca! Fra Didak Buntić, između Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke (1919-1922)*.

Vidi: https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/fra_didak/4.pdf (25.11.2022).

⁵⁶ Z. Matijević, *Nastanak dviju političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata (1919-1920)*, 90.

⁵⁷ *Isto*, 96.

⁵⁸ Tomislav Išek, *Djelatnost HSS-a u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo 1981, 50.

Kao dominantno pitanje u jugoslavenskom političkom životu nametnulo se tzv. „hrvatsko pitanje”, odnosno odnos između srpske i hrvatske buržoazije i općenito pitanje položaja Hrvatske ili tzv. „prečanskih krajeva” u Kraljevini SHS. Braneci svoje pozicije velikosrpski režim je u decembru 1924. godine zabranio rad Radićeve HRSS. Odričući se decentralističkih zahtjeva kao i insistiranja na osnivanju republike Stjepan Radić je ušao u vladu Nikole Pašića dobijajući resor prosvjete. Iako se samo formalno odrekao zahtjeva za formiranje Hrvatske kao republike on nije suštinski odstupao od insistiranja za preuređenjem države na konfederalnoj ili federalnoj osnovi. Stoga je Radić ponovno otišao u opoziciju, da bi 1927. godine sa Svetozarom Pribičevićem, kao vođa Samostalne demokratske stranke (SDS), koja je uglavnom okupljala Srbe iz Hrvatske sklopio politički savez poznat pod imenom Seljačko-demokratska koalicija (SDK). Oslanjajući se na snažan utjecaj u narodu, SDK je stalno povećavala pritisak na režim, žigošući u Narodnoj skupštini vladinu politiku, posebno bezakonje i korupciju. U tako žućnom političkom ambijentu kreirana je politička pozadina za ubistvo, do kojga je i došlo 20. VI 1928. godine. Tog dana je radikalni poslanik Puniša Račić u Narodnoj skupštini, usred oštih napada opozicije na vladu zbog korupcije, ubio poslanike SDK-a, odnosno HSS-a, Pavla Radića i Đuru Basrićeka, a ranio Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Grandu. Osamnaest dana poslije atentata u skupštini od zadobijenih rana izdahnuo je Stjepan Radić, kojeg je na položaju lidera HSS naslijedio dr. Vladimir-Vlatko Maček.⁵⁹

Nakon nemilih događaja u Narodnoj skupštini i ubistva poslanika HSS-a, kralj Aleksandar je 6. I 1929. godine zaveo diktaturu. Već 3. X 1929. godine kralj je proglasio *Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja*, a kojim je Kraljevina SHS dobila novi službeni naziv, Kraljevina Jugoslavija. Umjesto dotadašnje 33 oblasti, država je podijeljena na 9 banovina koje su dobile naziv po rijekama, i to: Dravska, Savska, Vrbaska, Primorska, Drinska, Zetska, Dunavska, Moravska i Vardarska.⁶⁰

Nakon zavođenja diktature i zabrana djelovanja političkih stranaka i organizacija politički život je dobio jedan vid konspiracije intenzivnog špijuniranja i progona. Nakon potiskivanja u ilegalu HSS se koristila hrvatskim kulturnim i crkvenim ustanovama i Bosni i Hercegovini: čitaonicama, sportskim, pjevačkim i drugim kulturnim društvima i crkvenim priredbama. Budući da je režim progono aktivnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini, ne poduzimajući iste aktivnosti i protiv Srba, učvršćivala se HSS ideologija kao nacionalna ideologija Hrvata u fazi diktature.⁶¹

⁵⁹ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 293.

⁶⁰ Isto, 296-297. Ivo Krbeć zaključuje kako nova podjela na banovine „nije radikalno prešla preko starih, historijskopokrajinskih granica“, smatrajući kako su samo „raskomadane, a ne i poništene“. Ivo Krbeć, *Upravno pravo, Organizacija javne uprave*, vol. II, Tisak i naklada jugoslavenske štampe, Zagreb 1932, 349.

⁶¹ Srećko Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Svjetlo riječi*, Sarajevo – Zagreb 2004, 195.

Ideološka polazna pozicija hrvatskog ideologa Stjepana Radića po pitanju Bosne i Hercegovine je njena kroatizacija, odnosno pripajanje hrvatskom kulturnom i političkom prostoru, uz pogled na „bosanske Muslimane kao islamizirane Hrvate” koje, po njemu, treba doduše ostaviti u njihovoj vjeri, pridobijajući ih za modernu hrvatsku naciju, i to emancipatorskim i kulturnim radom.⁶²

Godine 1922. H(R)SS je pustila svoje korijene u Bosni i Hercegovini, pa se tako u Radićevim govorima moglo čuti da je ona „jedna moralna, gospodarska i politička jedinica”, prognozirajući da će njegova stranka na predstojećim izborima osvojiti „70% muslimanskih glasova”. Godinu poslije, nakon neuspjelog pokušaja sporazumijevanja između federalističkog bloka i srpske Radikalne narodne stranke 1923. godine Radić je poručio srpskoj strani: „Mi nećemo dopustiti da se s Bosnom postupa kao sa Makedonijom i zato ne može doći do sporazuma”, tražeći za „Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Bačku, Banat, Crnu Goru i Makedoniju pravo da se plebiscitom odluče hoće li ostati u centralističkoj i unitarističkoj Srbiji ili žele ući u federaciju s miroljubivom i neutralnom Hrvatskom”.⁶³ Iako je u svojim izjavama često lavirao, ipak Radić o Bosni i Hercegovini nije razmišljao kao o samostalnoj državi jednakoj Srbiji, Hrvatskoj ili Sloveniji, niti je poznavao bilo kakav bosnicitet kao povijesno-političku kategoriju svojatajući Bošnjake kao „Hrvate islamske vjere”.⁶⁴ Njegov nasljednik Vlatko Maček nastavio je istim smjerom agitirajući za vraćanje načelu povijesno-političkih regija, iskazujući spremnost za podjelom Bosne i Hercegovine.⁶⁵ Velikohrvatska teritorijalna ekspanzija je bila očita, a hegemonistički interesi sve otvorenije iskazivani.

Tadašnji britanski diplomati ocjenjivali su da su granice banovina u Kraljevini bisale stare historijske granice, ali kako se ipak ovakvom administrativnom podjelom „u dobroj mjeri izlazilo u susret hrvatskim težnjama”.⁶⁶ Očigledno su britanski diplomati procjenjivali da je prilikom razgraničenja banovina bilo primjera samovolje režima, „a politički i strategijski razlozi pretpostavljeni su, u nekoliko notornih slučajeva, razlozima privrede i svakodnevnog života”. Osim toga, pravilno su ocjenjivali da je formiranje banovina predstavljalo samo „umešnju primenu politike čvrstog centralizma.”⁶⁷

Prethodno navedenim Zakonom je zapravo konačno faktički ukinut § 135 Vidovdanskog ustava, poznat i kao „Spahin paragraf”, odnosno „turski

⁶² *Isto.*

⁶³ Tomislav Išek, Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine, *Prilozi*, br. 4, godina IV, Institut za istoriju, Sarajevo 1968, 204.

⁶⁴ S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, 196.

⁶⁵ Tomislav Išek, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941*, Sarajevo 1991, 90-93.

⁶⁶ Živko Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, *Godišnji izvještaju Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, Arhiv Jugoslavije-Globus, vol. I, 1986, 615.

⁶⁷ *Isto*, 589-590.

paragraf”,⁶⁸ te je razbijena dotada nominalno očuvana teritorijalna autonomija Bosne i Hercegovine. Njen je prostor od tog momenta podijeljen između Drinske, Vrbaske, Primorske i Zetske banovine. Iako su novinski izvori isticali mudrost vladara i presudnu ulogu premijera Petra Živkovića u kreiranju Zakona, ipak je u oblikovanju banovinskih granica jasno vidljiva ruka prvog diktatorskog ministra pravde Milana Srškića, posebno u upravnoj podjeli dotada homogenog prostora Bosne i Hercegovine.⁶⁹

Jedino se Vrbaska banovina, sa dominantnim pravoslavnim stanovništvom, prostirala isključivo unutar historijskih teritorija Bosne i Hercegovine. Prostor Hercegovine je bio podijeljen između Zetske banovine (istočni dio Hercegovine) i Primorske banovine (zapadni dio Hercegovine). Posljednja banovina uzela je i dijelove juga Bosne. Drinska banovina, sa sjedištem u Sarajevu, iako je obuhvatala dobar dio Bosne, isto tako se administrativno prostirala i na šire područje preko rijeke Drine, zadirući duboko u srpski povijesni i etnički teritorij. Ipak, na taj je način osigurana srpska većina i u toj banovini. Zato je tadašnji vođa Bošnjaka, odnosno bh. Muslimana Mehmed Spaho gledao na formiranje banovina kao na razbijanje svih njegovih dotadašnjih napora za očuvanjem bh. autonomije.⁷⁰

Zetska banovina obuhvatala je prostor današnje Crne Gore, ali je bila teritorijalno proširena u svim smjerovima, tako da je obuhvatala prostor Dubrovnika i okoline, zatim jugoistočni dio današnje Bosne i Hercegovine, sam jug Srbije te dijelove Metohije i današnjeg Kosova.⁷¹ U ovakvom obliku, obuhvatajući teritorije koji su još dvadesetak godina ranije činili Kraljevinu Crnu Goru, jug Kraljevine Srbije, dijelove Osmanskog Carstva i Austro-Ugarske, Zetska banovina je trebala služiti pospešivanju integrisanja tih raznorodnih dijelova u jedan jugoslavenski nacionalnu korpus. Sami Crnogorci navodno su bili zadovoljni granicama ove banovine, gledajući u njima proširenje nekadašnje Kraljevine Crne Gore.⁷² Na direktno pitanje Ivana Meštrovića zašto je podijeljen teritorij Bosne i Hercegovine, Srškić je odgovorio da je to napravljeno „radi turkeša” te da on ne može „u Bosni gledati minarete, oni moraju da nestanu.”⁷³

Dok su zaštitnici šestojanuarskog režima bili manje-više jedinstveni, opozicioni elementi su se podvojili: srbijanska strana se zalagala za povratak na parlamentarni sistem, a hrvatska opozicija se opredijelila za utvrđivanje principa novog državnog uređenja. Zanimljiv je bio tretman Bosne i Hercegovine u cjelokupnom rješenju pri čemu je zamišljano da se njen teritorij na kojem su se „ukrštala plemena, vjere i kulturni uticaji” priključi Dalmaciji čime bi bila

⁶⁸ Sead Bandžović, Turski paragraf Vidovdansskog ustava (1921): dometi i ograničenja, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 7-47.

⁶⁹ Stipica Grgić, *Uprava u Savskoj banovini (1929-1939)-između državnog centralizma i supsidijarnosti*, doktorska teza, odbranjena na Sveučilištu u Zagrebu, Zagreb 2014, 147.

⁷⁰ *Isto*, 148.

⁷¹ *Isto*, fus nota 571, 148.

⁷² *Isto*, fus nota 572 i 573, 148.

⁷³ *Isto*, fus nota 566, 147.

formirana četvrta državna jedinica, a koja bi kao svjevrnska tampon zona u budućnosti razdvajala Beograd i Zagreb,⁷⁴ odnosno dvije sfere njihovih iredentističko-hegemonističkih politika.

Politički teror i represalije režima u Kraljevini Jugoslaviji i njegovih paravojskih snaga nisu ohrabрили samo ekstremiste, među Hrvatima (op.a), na strogo organizovanje i terorističku aktivnost nego su i građansku opoziciju naveli na paravojsno organiziranje, pa je tako od 1935. godine Hrvatska seljačka stranka započela s osnivanjem vlastite paravojsne Hrvatske seljačke zaštite i Hrvatske građanske garde, i to svugdje gdje su Hrvati bili u većini.⁷⁵

Konačno rješenje „hrvatskog pitanja” u Kraljevini Jugoslaviji na štetu Bosne i Hercegovine

Nacionalno preuređenje zemlje je tokom tridesetih godina XX vijeka postalo „kamen spoticanja” sveukupnog političkog života u Kraljevini. Činilo se da su svi politički procesi uslovljeni srpsko-hrvatskim dogovorom, odnosno rješavanjem „hrvatskog pitanja”. Nakon petomajskih izbora 1935. godine na kojima se režimskoj Jugoslavenskoj nacionalnoj stranci (JNS) suprotstavila lista Udružene opozicije, kandidatska lista JNS, predsjednika Bogoljuba Jevtića je moralno poražena, iako je osvojila više glasova. Kraljevskom namjesniku knezu Pavlu je postalo jasno da mora tražiti novu ličnost kojoj bi povjerio mandat da sastavi vladu, te je tako njegov izbor pao na dr. Milana Stojadinovića, koji je uspio sastaviti novu vladu,⁷⁶ opterećenu starim, neriješenim „hrvatskim pitanjem”!

Međutim, ni on nije odstupao od pozicija odbrane državnog centralizma i nacionalnog unitarizma. Razlike između onih koji su bili „za” (Stojadinović, ispred-Narodne radikalne stranke; Spaho, ispred JMO i Korošec ispred Slovenske ljudske stranke) i onih koji su bili „protiv” (Maček, ispred HSS, odnosno „hrvatskog narodnog pokreta”) postojećeg stanja narasle su do najvećih mogućih razmjera. Predsjednik vlade Stojadinović, nakon što nije uspio ubijediti Mačeka, odnosno hrvatsko političko vodstvo da uđe u novu vladu Milana Stojadinovića, pokušao je unutrašnjom i spoljnom politikom blokirati tzv. „hrvatsko pitanje” izazivajući kontraefekat, odnosno jačajući opoziciju, kako onu na hrvatskoj tako i srpskoj strani.⁷⁷

Opozicione snage su sklopile sporazum u Farkašiću 8. X 1937. godine, a kojim su formirali Blok narodnog sporazuma. Nakon općih izbora 1938. godine prevagnule su koncepcije onih koji su zagovarali demokratizaciju zemlje, odnosno sporazum Hrvata i Srba. Stoga je knez Pavle bio primoran da posegne za novim koracima. Zajedno sa Milanom Stojadinovićem izašao je s prijedlogom

⁷⁴ T. Išek, 327.

⁷⁵ S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, 51.

⁷⁶ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 314.

⁷⁷ T. Išek, 328.

konkordata sa Vatikanom, a koji je trebalo ozakoniti kroz Skupštinu i Senat. Cilj je bio politički neutralisati „hrvatsko pitanje”, odnosno odlučni i agresivni hrvatski politički blok, pridobiti naklonost fašističke Italije i zadovoljiti katoličko svećenstvo. Projekt konkordata izazvao je velike političke otpore, posebno u Srbiji, tako da nikad nije ni ratificiran. Konačnim udarac režimu uslijedio je nakon prijevremenih izbora 1938. godine, posljednjih izbora u Kraljevini. Rezultati izbora označili su poraz Stojadinovićeve koalicione vlade, posebno u Bosni i Hercegovini. Knez Pavle je shvatio da treba smijeniti Stojadinovića i na njegovo mjesto dovesti nekoga ko konačno može riješiti „hrvatsko pitanje”.

Tako je početkom februara 1939. godine mandat za sastav nove vlade knez Pavle povjerio Dragiši Cvetkoviću sa osnovnim zadatkom da riješi „hrvatsko pitanje”, odnosno da sklopi sporazum sa vođom HSS-e, dr. Mačekom. Taj sporazum je u cjelosti išao protiv Bosne i Hercegovine, negirajući državu Bosnu i Hercegovinu kao historijsku nacionalno-političku činjenicu. Sporazum je zaključen 26. VIII 1939. godine, a sadržavao je samo dvije tačke: formiranje koalicione Vlade Cvetković-Maček i osnivanje Banovine Hrvatske. Novoosnovanoj Banovini Hrvatskoj bilo je dodijeljeno 13 od 53 bh. kotara, i to osam iz Primorske banovine (Bugojno, Duvno, Konjic, Livno, Ljubuški, Mostar, Prozor i Stolac), dva iz Drinske banovine (Fojnica i Travnik) i tri iz Vrbaske banovine (Brčko, Derventa i Gradačac).⁷⁸ Ovim sporazumom Bosna i Hercegovina je načelno dokinuta kao država. Iz Sporazuma je proisticalo donošenje Uredbe o Banovini Hrvatskoj u čiji su sastav ulazile dotadašnja Savska i Primorska banovina, uz srezove Dubrovnik, Ilok i Šid. Time je izvršena do tada nezabilježena dalja podjela Bosne i Hercegovine, odnosno cijepanje njenog historijskog državno-pravnog i teritorijalno-političkog tkiva.⁷⁹

Sporazum Cvetković-Maček označio je nedvosmisleno provođenje političke volje koja je na liniji srpsko-hrvatskih odnosa kreiranih izvan Bosne i Hercegovine, tinjala decenijama, bivajući zaodjenuta u forme diplomatskih federalističkih, odnosno decentralističkih tendencija na jugoslavenskoj političkoj sceni, a čiji su nosioci prije svega bili prohrvatski politički subjekti, kao i centralističkih težnji koje su nosili prosrpski politički subjekti. U suštini, oba subjekta, promovišući svoje velikodržavne planove zaodjenute u diplomatske stavove o obliku državnog uređenja, zapravo nisu računali na postojanje Bosne i Hercegovine.

Međutim, dalji koraci ka konkretizaciji svih elemenata u uspostavljanju Banovine Hrvatske, kao i formiranje srpske banovine pod nazivom Srpske zemlje u čiji bi sastav ušle teritorije Vrbaske, Drinske, Zetske, Dunavske, Vardarske i Moravske banovine sa sjedištem u Skoplju, te podizanje svih tih iredentističko-hegemonističkih sporazuma, na relaciji Zagreb-Beograd, na ustavno-pravni nivo, prekinuti su izbijanjem rata početkom aprila 1941. godine.

⁷⁸ Vladimir Pavlaković, *Banovina Hrvatska, Politička, administrativna i ekonomska struktura*, Zagreb 1939, 48, t. 2, 137.-148.

⁷⁹ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 319.

Reakcionarni hrvatski hegemonizam i pokušaji postepenog rastakanja Bosne i Hercegovine

Dok je hrvatska strana, kako smatra Džaja, autonomiju Bosne i Hercegovine u najmanju ruku držala kao pregovaračku kartu u političkim igrama, sve srpske političke snage su to odbijale.⁸⁰ S navedenom tvrdnjom, koju možemo protegnuti na cijeli XX vijek, se možemo samo djelomično složiti, jer, za razliku od srpskog hegemonizma koji je nedvosmislen i očigledan, onaj hrvatski je zakamufliran, pritajan i uvijek spreman da se razgoropadi, što mu daje sva obilježja političke dvoličnosti i licemjerja, koje je često opasnije i pogubnije od otvorenog neprijateljskog hegemonizma istočnih bh. susjeda. Zar sporazum Cvetković-Maček i Tuđman-Milošević tome ne idu u prilog?!

Da bi hegemonistički ciljevi bili ostvareni nužno je bilo provesti homogenizaciju stanovništva s ciljem prilagođavanja bh. multikulturalne baštine nacionalno-ideološkim postulatima. U tim hegemonističkim aktivnostima prvi potez su uvijek povlačili srpski ideolozi hegemonizma, da bi ih tek nakon toga u ostvarenju svojih protuzahjtjeva slijedili oni hrvatski. Tako se Bosna i Hercegovina uvijek nalazila između dva hegemonizma, gdje je teško odrediti koji je kobniji po političku sudbinu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, što je potvrđeno u posljednjoj deceniji XX vijeka.

Nakon podjele Kraljevine na banovine pooštren je srpsko-hrvatski konflikt koji je rješavan na račun Bosne i Hercegovine, njene teritorije i stanovništva. Od 1931. do 1939. godine izneseno je nekoliko prijedloga gdje je najspornije pitanje bilo ono vezano za poziciju Bosne i Hercegovine. Na tom pitanju egzistencijalno su se ukrštavali interesi Bošnjaka, s jedne, naspram interesa Srba i Hrvata, s druge strane. Tokom dugotrajnih pregovora hrvatski predstavnici su odstupili od principa povijesnih regija kao federalnih jedinica iznudivši 1939. godine sporazum Cvetković-Maček, a u kojem su priznata samo tri naroda, dok je Bosna i Hercegovina prvi put bila podijeljena između Srba i Hrvata. Nakon definitivne realizacije dugo sanjane i pomno planirane podjele Bosne i Hercegovine za Bošnjake više nije bilo razumnog objašnjenja. Dok je većina zastupnika srpske političke i kulturne javnosti, uključujući Srpsku pravoslavnu crkvu, Bosnu i Hercegovinu vidjela kao isključivo srpsku zemlju, odgovorio je hrvatski hegemonizam koji je odbijao podjelu Bosne i Hercegovine sa Srbima zahtijevajući veliku Hrvatsku do Drine. Vodstvo HSS je računalo na skoro cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine, a što je planirano da se realizuje bilo narodnim referendumom ili naknadnom dodjelom onih kotareva koji su u većini nastanjeni bosanskim Hrvatima i Bošnjacima, i to: Visoko, Zenica, Žepče i Tešanj u centralnoj Bosni, te Jajce i Bihać u zapadnoj Bosni. Pri tome se polazilo od toga da će većina „bosanskih Muslimana” prihvatiti hrvatski nacionalni identitet, što među Bošnjacima nije uzelo velikog maha.⁸¹

⁸⁰ S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, 98.

⁸¹ S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, 187.

U tim prevratnim danima pored JMO, koja je u prvi plan stavila borbu za Bosnu i Hercegovinu, iz duboke ilegale izranjala je i Koministička partija Jugoslavije (KPJ) koja je zagovarala autonomiju Bosne i Hercegovine, što je vidljivo iz studentskih pisama komunističke omladine. Međutim, prije nego je zaživjela Banovina Hrvatska buknuo je Drugi svjetski rat, a novi hegemonističko-fašistički projekat bh. zapadnih susjeda, koji nije nastao preko noći, ugledao je svjetlo dana. U aprilu 1941. godine osnovana je fašistička Nezavisna Država Hrvatska (NDH), kojoj je pukovnik Kvaternik deklarativno priključio Bosnu i Hercegovinu, čiji je teritoriji podijeljen na župe, što se uopšte nije kosilo sa administrativnim uređenjem srednjovjekovne Bosne. Fašistički velikohrvatski sistem je instrukcijom cjelokupnom svom tisku i svim državnim uredima naložio da se umjesto imena Bosna i Hercegovina što više „rabe” nazivi velikih župa nastojeći na taj način kroatizirati bosansko srednjovjekovlje, istaknuti fingirano „hrvatsko državno pravo” na Bosnu i Hercegovinu koje nikad i nigdje nije postojalo, te izbrisati bošnjački identitet i ime Bosna.⁸²

Zaključak

Najistaknutijim katoličkim predstavnikom nacionalnog bošnjaštva, uz Ivana Franu Jukića, na osnovu historijskih činjenica, smatramo Antu Kneževića, kojeg franjevački bibliograf Jako Matković naziva ocem modernog bošnjaštva, iako dosta glasnjiji i agresivniji su bili zagovornici ideje kroatizacije Bosne i rastakanja identiteta Bošnjaka, tako da su i sami franjevci kao baštinici bošnjačkog identiteta na kraju posustali. Velikohrvatska politika je na razne načine uspjela prekriti i iskriviti tu historijsku činjenicu, te kreirati i nametnuti nove nacionalne identitete u cilju realizacije velikosprskog i velikohrvatskog projekta podjele Bosne i pripajanja njenih teritorija Hrvatskoj i Srbiji.

Proces kroatizacije Bosne i Bošnjaka je početkom osamdesetih godina XIX vijeka intenziviran, a glavni nosilac tog procesa je bila crkva, odnosno prvi vrhbosanski nadbiskup Štadler. Novi pojam „matere zemlje” označio je početak promjene historijskog gravitacijskog središta bh. katolika – budućih Hrvata – s Hrvatskom i Zagrebom kao novim političkim, crkvenim i kulturnim centrom, kako je to naglašavao Lovrenović, tvrdeći da je već trećega dana Prvog katoličkog kongresa, na svečanom banketu, Štadler izrekao ključnu misao koja će postati političkom idejom vodiljom integralnog katoličkog hrvatstva: „Želim da se što prije Bosna i Hercegovina sjedini s materom zemljom”, gdje je sintagma o „mater-i-zemlji” replika mađarskih aspiracija da se državopravni položaj Hrvatske i Dalmacije u Kraljevini Ugarskoj predstavi kao odnos prema „majci zemlji”.

Jednako bezobzirno i okrutno širenje antibošnjaštva i negiranja bosanske državnosti teklo je kako nakon austrougarske aneksije, tako i prilikom

⁸² M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 327.

oživotvorenja vještačke ideje jugoslavenstva u okviru prve/stare Jugoslavije, koja je bila svedena isključivo na antagonistički odnos između velikosrpskog hegemonizma i velikohrvatskog decentralizma i federalizma, gdje se računalo na podjelu Bosne i Hercegovine uz negiranje postojanja Bošnjaka. To će posebno doći do izražaja pred početak Drugog svjetskog rata u formi sporazuma Cvetković-Maček, što će potom kulminirati kroz nacističko-fašistički projekat u formi NDH. Iako smo u radu analizirali hrvatski iredentizam i hegemonizam prema Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine, to ni u kojem slučaju ne znači da se taj paternalistički odnos zapadnih susjeda prema Bosni i Hercegovini pojavio sa austrougarskom okupacijom niti je isti prestao postojati nakon 1941. godine. Baš naprotiv, velikohrvatske pretenzije prema Bosni i Hercegovini su pokazale još pogubnije i teže posljedice po Bosnu i Hercegovinu nakon 1941. godine, a prisutne su i dan-danas.

Summary

The most prominent Catholic representative of national Bosniak identity, alongside Ivan Franjo Jukić, based on historical facts, is Ante Knežević, whom the Franciscan bibliographer Jako Matković calls the father of modern Bosniak identity. Although the advocates of the idea of Croatization of Bosnia and the dismantling of Bosniak identity were much louder and more aggressive, even the Franciscans, as custodians of Bosniak identity, ultimately faltered. The Greater Croatian policy managed in various ways to obscure and distort this historical fact, creating and imposing new national identities to realize the Greater Serbian and Greater Croatian project of dividing Bosnia and incorporating its territories into Croatia and Serbia.

The process of Croatization of Bosnia and Bosniaks intensified in the early 1880s, with the primary driver being the church, specifically the first Archbishop of Vrhbosna, Štadler. The new concept of “motherland” marked the beginning of a shift in the historical gravitational center of Bosnian Catholics – future Croats – with Croatia and Zagreb becoming the new political, ecclesiastical, and cultural center, as emphasized by Lovrenović, who argued that on the third day of the First Catholic Congress, at a ceremonial banquet, Štadler expressed a key thought that would become the guiding political idea of integral Catholic Croatism: “I wish that Bosnia and Herzegovina would quickly unite with the motherland,” where the phrase “motherland” was a replica of Hungarian aspirations to present the legal status of Croatia and Dalmatia in the Kingdom of Hungary as a relationship to the “motherland.”

The same ruthless and cruel expansion of anti-Bosniak sentiment and denial of Bosnian statehood continued both after the Austro-Hungarian annexation and during the realization of the artificial idea of Yugoslavism within the First/Old Yugoslavia, which was reduced to an antagonistic relationship between Greater Serbian hegemony and Greater Croatian decentralism and

federalism, with an expectation of dividing Bosnia and Herzegovina and denying the existence of Bosniaks. This became especially pronounced before the start of World War II in the form of the Cvetković-Maček agreement, which later culminated in the Nazi-fascist project in the form of the Independent State of Croatia (NDH). Although this work analyzes Croatian irredentism and hegemony towards Bosnia and Herzegovina from 1878 to 1941, it does not mean that this paternalistic attitude of the Western neighbors towards Bosnia and Herzegovina appeared with the Austro-Hungarian occupation, nor did it cease after 1941. On the contrary, Greater Croatian pretensions towards Bosnia and Herzegovina had even more devastating and severe consequences for Bosnia and Herzegovina after 1941 and continue to this day.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Ančić Mladen, *Putanja klatna, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zadar /Mostar 1997.
2. Antoni D Smit, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd 2010.
3. Avramovski Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izvještaju Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, Arhiv Jugoslavije-Globus, vol. I, Beograd 1986.
4. Baernreither Joseph M, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, (izd. i prir. J. Redlich), Berlin 1928.
5. Brkić, Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine, *Zbirka tekstova iz napretkovih kalendara*, PCC Međugorje 1995.
6. Buhin Tatjana – Holjevac Željko, *Bosna i Hercegovina u žarištu regionalne i europske politike 1878. godine*, Filozofski fakultet Univerziteta u Zagrebu, Zagreb 2012.
7. Dizdar Zdravko, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2002.
8. Džaja Srećko, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918) - Inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL-Zajednica izdanja ranjeni labud, Biblioteka Stećak, knjiga 7. S njemačkog preveli Marijan Cipra i Milan Lončar, ZIRAL, Mostar-Zagreb 2002.
9. Džaja Srećko, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Svjetlo riječi*, Sarajevo – Zagreb 2004.
10. Grgić Stipica, *Uprava u Savskoj banovini (1929-1939) – između državnog centralizma i supsidijarnosti*, doktorska teza, odbranjena na Sveučilištu u Zagrebu, Zagreb 2014.
11. Hadžijahić Muhamed, *Od tradicije do identiteta (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, „Svjetlost” – izdavačko preduzeće, Sarajevo 1974.
12. Hadžijahić Muhamed, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Svjetlost, Sarajevo 1974.
13. Hadžijahić Muhamed, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Muslimanska biblioteka, Bosna, Sarajevo 1990.
14. Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod”, Sarajevo 2006.
15. Imamović Mustafa, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Magistrat, Sarajevo 2001.
16. Išek Tomislav, *Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941) (nacionalni etosi između centralizma i napora za preuređenje zemlje)*,

Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 2004.

17. Išek Tomislav, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941*, Sarajevo 1991.
18. Jellinek dr. Georg, *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, Alfred Hölder, Wien 1882.
19. Klaić Vjekoslav, *Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine – prvi dio: zemljpis*, Matica hrvatska, Zagreb 1878.
20. Lavić Senadin, *Diksurs o Bosanstvu*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2020.
21. Lovrenović Ivan, *Bosanski Hrvati*, Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikroulture, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2010.
22. Maštrović Vjekoslav, *Zadarska oznanjenja iz XVIII, XIX. i početkom XX stoljeća*, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Zadru, Zadar 1979.
23. Matković Hrvoje, *Grbovi Kraljevine Jugoslavije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Laser, Zagreb 1998.
24. Meštrović Ivan, *Uspomena na političke ljude i događaje*, Knjižica hrvatske revije, Buenos Aires 1961.
25. Minić Miloš, *Dogovor u Karađorđevu*, Rabić, Sarajevo 2000.
26. Omeragić Sejo, *Dogovoreni rat*, Proton, Sarajevo 2000.
27. Pavlaković Vladimir, *Banovina Hrvatska, Politička, administrativna i ekonomska struktura*, Zagreb 1939.
28. Purivatra Atif, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974.
29. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo 1998.
30. Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Svjetlost, Sarajevo 1987.
31. Stefanec Nataša, *HeretikNjegovaVeličanstva-povijest o Jurju IV Zrinski komi njegovu rodu*, Barbat, Zagreb 2001.
32. Tomljanovich William Brooks, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2001.
33. Truhelka Ćiro, *Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine*, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Knjiga prva, drugo izdanje, HKD Napredak, Sarajevo 1991.

Članci/Articles:

1. Babić Bogoslav, *Proglas cara Karla III (IV) na bosansko pučanstvo, od 1737. godine*, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slovenačkog-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, 1900.
2. Bandžović Sead, *Turski paragraf Vidovdanskog ustava (1921): dometi i ograničenja*, *Historijski pogledi*, br. 3, god. III, , Tuzla 2020.
3. Fermendžin, Listovi, *Starine XXIV*, Zagreb 1891.
4. Goldstein Ivo, *Granica na Drini – razvoj i značenje mitologema*, u: *Historijski mitovi na Balkanu, Zbornik radova*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2003.
5. Grbešić Grgo, *Od ilirskoga pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću*, *Diacovensia 21(2013)*, 2013.
6. Išek Tomislav, *Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine*, *Prilozi*, br. 4, godina IV, Institut za istoriju, Sarajevo 1968.
7. Jelić-Butić Fikreta, *Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske*, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
8. Korenić Stjepan, *U spomen Dr. Josipu Stadleru*, u: *Spomenica vrhbosanska 1882-1932*, Sarajevo 1932.
9. Krbeć Ivo, *Upravno pravo, Organizacija javne uprave*, vol. II, Tisak i naklada jugoslavenske štampe, Zagreb 1932.

10. Lovrenović Dubravko, *Kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja)*, Godišnjak/Jahrbuch, 2013.
11. Mihaljević Josip, Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu Sloboda, *Bosna franciscana*, br. 28, Sarajevo 2008.
12. Mišković P, Pokret otpora u Bosanskoj krajini od kapitulacije do ustanka 1941. godine, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Naučni skup, održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
13. Oršolić Tado, Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878, *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru*, sv. 42/2000, Zadar 2000.
14. Puljić Ivica, Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku hercegovačkih Hrvata, *Zbornik radova, Uloga Hrvata u Hercegovačkome ustanku (1875-1878)*, Udruga vovjoda don Ivan Musić, Ljubuški 2009.
15. Sirotković Hodimir, O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS mastale u jesen 1918. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 24. god. 3, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1992.
16. Vukšić Tomo, Nadbiskup Josip Stadler (1881-1918) i Srbi, *Crkva u svijetu*, 34/1, 1999.

Internet:

1. Matijević Zlatko, *Zablatiše me djeca! Fra Didak Buntić, između Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke (1919-1922)*, Vidjeti: https://www.pilar.hr/wpcontent/images/stories/dokumenti/fra_didak/4.pdf (25.11.2022).
2. O hegemonizmu vidi: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24747> (23.09.2023).